

NE DAVIMO BEOGRAD (SERBIA) JAKO PRZYKŁAD MIEJSKIEGO RUCHU SPOŁECZNEGO NOWEJ FALI

MIRELLA KORZENIEWSKA-WISZNIEWSKA

ABSTRACT. *Ne davimo Beograd (Serbia) as the example of the the new wave urban movement.* The Serbian socio-political initiative *Ne da(vi)mo Beograd (We will not give/flood Belgrade)* is defined as a local political movement initiated by the citizens of Belgrade. This movement is one of the new urban social movements emerging from the so-called new social movements of the second generation and indicate the dynamic development of grassroots civic initiatives that want to change the local reality in the face of lack of trust in politicians from the central government, as people not interested in changing the situation of the average citizen. Urban movements, in turn, are characterized by initiatives aimed at improving the lives of the inhabitants of a given town. The article aims to analyze the activities of this movement as an element of a wider activity, known in Serbia as the Civic Front, which brings together local political organizations that are active in individual towns. It also aims to try to answer the question where the border of a social movement ends and the activity of a political organization begins. *Ne da(vi)mo Beograd* seems to be an initiative that goes beyond unambiguous definitions and may be an example of new, new civic activities that need a new definition, while setting a new framework for activity.

STRESZCZENIE. Serbska stołeczna inicjatywa *Ne da(vi)mo Beograd (Nie damy/zatopimy Belgradu)* definiuje się jako „lokalny ruch polityczny”, powstały z inicjatywy mieszkańców Belgradu. Ruch ten należy do wyodrębniających się z nowych ruchów społecznych miejskich, które zaliczają się do tzw. nowych ruchów społecznych drugiej generacji i wskazują na dynamiczny rozwój oddolnych inicjatyw obywatelskich, chcących zmieniać lokalną rzeczywistość w obliczu braku zaufania do polityków ze szczebla władz centralnych, jako osób niezainteresowanych wpływem na zmianę położenia przeciętnego obywatela. Ruchy miejskie z kolei cechują inicjatywy ukierunkowane na poprawę życia mieszkańców danej miejscowości. Artykuł ma na celu analizę działalności tego ruchu jako elementu szerszej aktywności, znanej w Serbii jako Front Obywatelski, który zrzesza lokalne organizacje polityczne, aktywizujące się w ramach poszczególnych miejscowości. Ma również na celu próbę odpowiedzi na pytanie, gdzie kończy się granica ruchu społecznego a zaczyna aktywność organizacji politycznej. *Ne da(vi)mo Beograd* wydaje się być inicjatywą wykraczającą poza jednoznaczne definicje i być może stanowi przykład kolejnych, nowych aktywności obywatelskich, które potrzebują nowego zdefiniowania, wyznaczając równocześnie nowe ramy aktywności.

Autor: Mirella Korzeniewska-Wiszniewska, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych, ul. Władysława Reymonta 4, 30-059 Kraków, Polska, e-mail: m.korzeniewska-wiszniewska@uj.edu.pl, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-7631-0601>

Keywords: urban movements, Serbia, Ne davimo Beograd, civic movements, Balkans

Słowa kluczowe: ruchy miejskie, Serbia, Ne davimo Beograd, ruchy społeczne, Bałkany

<https://doi.org/10.14746/bp.2023.30.15>

WSTĘP

Aktywność obywatelska jest znanym sposobem manifestowania swojego stanowiska i poglądów, będącym specyficzną formą apelu do osób sprawujących władzę, mówiącego, że część społeczeństwa domaga się realizacji pewnych postulatów, które wyraża za pomocą swojej publicznej aktywności. Są nią niekontrolowane z założenia przez żadne partie czy instytucje zgromadzenia i przemarsze, w których uczestniczą zwolennicy deklarowanych postulatów. Aktywności te nie ograniczają się jednak wyłącznie do manifestowania postulatów, ale i podejmowania mniej lub bardziej zorganizowanych działań, ukierunkowanych na osiągnięcie pewnych celów, wysuwanych przez pewne grupy społeczne, zaangażowane w tę aktywność. Mogą to być też indywidualnie działające osoby, które są zainteresowane osiągnięciem wyznaczonego przez siebie celu.

Powyższe zachowania zostały zdefiniowane jako ruchy społeczne, zaś rozwój badań nad nimi nastąpił od lat 60. XX w. Z upływem dekad ruchy te przeniósł punkt ciężkości swoich celów i postulatów z płaszczyzny ideologicznej na realizację zadań o węższym zakresie, ale i precyzyjniej zdefiniowanym celu. Zmienił się również sposób budowania kontaktów i gromadzenia uczestników dzięki ogólnoswiatowemu rozwojowi technologii informacyjnej na przełomie XX i XXI w. Ruchy społeczne zaczęły być określane mianem nowych ruchów społecznych, jednak i te, w ciągu kolejnych dekad ewoluowały, prezentując różne warianty aktywności, również politycznej, stąd pojawiły się trudności w kategoryzacji tych aktywności funkcjonujących obecnie. Wśród nich pojawił się między innymi „miejski ruch obywatelski”, kreowany przez oddolne inicjatywy mieszkańców, chcących zmieniać lokalną rzeczywistość w obliczu braku zaufania do polityków ze szczebla władz centralnych. Innym powodem był brak dostatecznej skuteczności w realizacji polityki lokalnej przez władze samorządowe oraz kreowanie przez nie pożądanых kierunków działań, które korzystnie wpłynęłyby na zmianę położenia przeciętnego obywatela. Ruchy te, zgodnie z nazwą, charakteryzują się ograniczonym zakresem aktywności, sprowadzającym się do danej miejscowości i mającym na celu zmianę najbliższego — miejskiego otoczenia. Zjawisko to ewoluowało w ostatnich latach w pojawiające się na poziomie organizacyjnym porozumienie między ruchami poszczególnych miast.

Kolejnym zjawiskiem jest włączanie się aktywistów z ruchów społecznych w politykę szczebla lokalnego, czy nawet centralnego, które wychodzi poza pierwotne założenie ruchu społecznego, jednak uwarunkowane zostało doświadczeniami wynikającymi z rzeczywistości, powiązanymi ze sprawczością ruchów społecznych oraz ich celów. Jeszcze innym, istotnym do opisanego w analizie fenomenu ruchów społecznych

aspektem jest „deprofesjonalizacja” aktywności obywatelskiej oraz stosunku aktywistów do organizacji pozarządowych lub innych ustrukturalizowanych aktywności, co postrzegane jest jako swoisty powrót do źródeł ruchów społecznych poprzez indywidualne podjęcie inicjatyw, zrywających z łańcuchem powiązań, szczególnie finansowych. Związane jest to również z innym zaobserwowanym nurtem, który został określony jako „codzienny aktywizm” (*everyday activism*), zakładający indywidualną działalność społeczną do osiągnięcia postawionych przez siebie celów.

Artykuł ma na celu analizę działalności serbskiego ruchu miejskiego *Ne da(vi)mo Beograd*, jako zjawiska, które wykroczyło poza miejską aktywność społeczną, oraz próbę całościowego ujęcia płaszczyzn aktywności tego ruchu, która ma odpowiedzieć na pytanie, czy możemy mówić o kolejnych falach lub generacjach ruchów społecznych, czy o zupełnie nowej formule oddolnego aktywizmu obywatelskiego.

Tekst, w swoich ramach teoretycznych, sięgnie do dotychczasowych definicji ruchów obywatelskich, uwarunkowań ich ewolucji, charakteru i sposobu działania, ukazując kolejne etapy rozwoju aktywizmu społecznego. W części artykułu, dotyczącej strony teoretycznej, autorka sięgnęła do prac badaczy analizujących opisywane zjawisko w specyfice postkomunistycznej rzeczywistości społecznej. Mowa o odniesieniu do tekstów autorów polskich (Krzysztof Łabędź, Galia Chimiak, S. Kantyka, Z. Kantyka, A. Indrasczyk, J. Radzioch) i zagranicznych (Claus Offe). Z kolei analiza płaszczyzn aktywności oraz zakres skuteczności działań *Ne da(vi)mo Beograd* została przeprowadzona w oparciu o dostęp do publikacji jej efektów autorstwa aktywistów, jak i osób analizujących te działania. Publikacje te są zamieszczone w mediach i wirtualnej przestrzeni publicznej. Poza tym autorka wykorzystała teksty naukowe i eksperckie. Na ich podstawie dokonana została ocena efektów działania (wydarzenia polityczne, społeczne, realizacji założonych celów).

Przykład analizowanego najbardziej aktywnego i popularnego miejskiego ruchu społecznego w Serbii, jakim jest *Ne da(vi)mo Beograd* pozwolił sformułować hipotezę, zgodnie z którą aktywiści społeczni wychodzą poza schemat ruchów obywatelskich nawet za cenę deklasacji wizerunku poprzez stanie się politykiem, na rzecz sprawczości i możliwości realnego wpływu na rzeczywistość.

Historia protestów społecznych i aktywizmu ma wśród narodu serbskiego długą tradycję. Przykład serbski pokazuje, że podobnie jak w innych państwach, w których rządzi populisci, ruchy społeczne przystały być siłą sprawczą ze względu na fakt, że władze, posiadając pożądaną odsetek poparcia wśród własnego elektoratu, nie respektują woli i oczekiwań pozostałej części społeczeństwa. Stąd zaangażowanie się w aktywność polityczną i włączanie się w instytucje państwowe wydaje się być jedyną możliwą metodą na wypracowywanie kompromisów pomiędzy zwolennikami ugrupowań rządzących a częścią społeczeństwa nienależącego do wyborców aktualnej władzy. Takie próby były już wprawdzie podejmowane w przeszłości, jednak brak narzędzi systemowych co do możliwości zaangażowania się aktywistów politycznych na szczeblu samorządowym oraz brak decentralizacji władzy w połączeniu z idącą za tym sprawczością, nie przynosił pożądaných efektów. Rozwój aktywności lokal-

nej, jako oddolnej siły politycznej, ma szansę przynieść temu działaniu nową jakość. Byłoby to, jak wskazywali Sławomir Kantyka i Zbigniew Kantyka

faktyczne urzeczywistnienie zasady równości (pogłębienia demokracji), w skali lokalnej — realne upodmiotowienie, pozwalające na oddolne wypracowywanie decyzji rozstrzygających o losach wspólnot. Zaś owo realne upodmiotowienie (...) zwłaszcza na poziomie regionalnym i lokalnym — uznane zostało za środek do celu: przekształcania rzeczywistości w sposób zgodny z autentycznymi interesami wspólnoty¹.

Co więcej, jak wskazują autorzy, oddziaływanie na tym poziomie nie wiąże się wyłącznie z obiektywnym osiągnięciem celu, ale i stopniowym przekształcaniem świadomości swych członków, a po części także i społeczeństwa. Aktywiści „spełniają tym samym funkcje tłumacza i instruktora, pośrednicząc w przekazie informacji pomiędzy władzami lokalnymi a mieszkańcami i edukując społeczności lokalne w kwestiach związanych z funkcjonowaniem samorządu”².

RUCHY SPOŁECZNE — RAMY TEORETYCZNE

Rewolucja obyczajowa, a przez to również polityczna i siłą rzeczy społeczna, wygenerowały zjawisko aktywności obywatelskiej społeczeństw w obszarach, które pierwotnie nie były sferą powszechnego lub grupowego zainteresowania. Do tej pory ruchy wiązały się z aktywnością podejmowaną w sposób odzwierciedlający podziały klasowe. Te, które pojawiły się w latach 60. XX w., skłoniły badaczy do wyjścia poza dotychczasowe kategoryzacje i ujęcia, ukształtowane na przełomie XIX i XX w. Ze względu na odmiennosc nowych zjawisk i ich inne podejście do struktury społecznej, ruchy te zaczęto określać mianem „nowych ruchów społecznych”, w odróżnieniu od dotychczasowych. Badania charakteru tej nowej aktywności ludzkiej, podejmowane były przez Alberto Meluciego, Clausa Offe, Alaina Touraine, Manuela Castellsa, Jürgena Habermasa, Immanuel Wallersteina, czy Klause Edera doprowadziło do przedefiniowania zjawiska ruchów społecznych, działających w nowej rzeczywistości drugiej połowy XX w. w sposób odmienny od wcześniejszego. Grupy, tworzące ruchy społeczne nowego typu były

zróżnicowane społeczno-ekonomicznie, działające w imieniu szerszych zbiorowości i skoncentrowane (...) na kwestiach uniwersalnych takich jak: zachowaniu pokoju, ochronie środowiska naturalnego, obronie praw jednostki, zasady równości, czy przewyżczeniu alienacji pracy. Oparte były na

¹ S. Kantyka, Z. Kantyka, *Nowe lokalne ruchy społeczne a kapitał polityczny*, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/rpr/article/view/24560/22729>, s. 158 [dostęp: 21.10.2022].

² K. Łabędź, op. cit., s. 169. *Nowe ruchy społeczne w przestrzeni miejskiej (na przykładzie Krakowa)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin-Polonia” 2017, t. 24, nr 2, s. 169, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_k_2017_24_2_187, s. 187–204 [dostęp: 2.10.2022].

strukturze nieformalnej i dominacji więzi poziomych, zaś działania swoje opierały na negacji istniejącego statusu quo i proteście, poruszając się w sferze polityki nieinstytucjonalnej³.

Co istotne, ruch społeczny stał się „zorganizowanym wysiłkiem znacznej grupy osób na rzecz zmiany (lub przeciwstawienia się zmianom) określonego aspektu społeczeństwa”, nie zaś motorem zmian powszechnych. Piotr Sztompka wskazał na „luźno zorganizowane zbiorowości działające wspólnie w niezinstytucjonalizowany sposób w celu wytworzenia zmiany w ich społeczeństwie”, gdzie spontaniczność i brak instytucjonalizacji były wspólnym mianownikiem dla ruchów społecznych oraz elementem charakterystycznym dla ich pierwotnej wartości, do którego będą odwoływać się badacze, analizujący to zjawisko w drugiej dekadzie XXI w. Warto też przytoczyć stanowisko wobec zachowań społecznych, związanych z oporem wobec władzy, zaprezentowane w badaniach Kurta Schocka, który wskazuje przede wszystkim na konieczność zmian mentalnych, jako tych najbardziej istotnych⁴. Mario Diani, w definicji z 2009 r., mówił, że

ruchy społeczne stanowią osobny proces społeczny złożony z mechanizmów, które powodują, że aktorzy biorący udział w zbiorowym działaniu: uczestniczą w konfliktowych relacjach z wyraźnie określonym przeciwnikiem; stają się częścią gęstych, nieformalnych sieci; podzielają odrębną, zbiorową tożsamość,

wyeksponował element konfliktu-sprzeciwu-konfrontacji-gniewu. Jest on charakterystyczny dla nowych ruchów społecznych o tyle, że cele, do realizacji których dąży część społeczeństwa, mogą wzbudzać sprzeciw, jako że nie są postrzegane w kategoriach „dobra powszechnego”, jak to miało miejsce w przypadku „starych ruchów społecznych”⁵. Także Manuel Castells pisze o „sieci oburzenia i nadziei”, podkreślając, że mimo poparcia opinii publicznej dla realizacji pewnych celów, władze nie są zmuszane do zmian systemowych z powodu braku determinacji działaczy i zbyt krótkotrwałych działań (np. protestów)⁶. Należy wspomnieć także o asymetrycznym charakterze tej formy aktywności obywatelskiej. Jak pisze Kurt Schock, bez względu na rozmiar zaangażowania obywatelskiego, jej wpływ na potencjalne zmiany pozostaje niepewny i dyskusyjny⁷.

³ S. Kantyka, Z. Kantyka, op. cit., s. 158, zob. też: K. Schock, *The practice and study of civil resistance*, „Journal of Peace Research” 2013, t. 3, nr 50, https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0022343313476530?casa_token=JIBxNq11b9MAAAAA:9LR7tyG9DvsTEZ7N0bfF-kV8hhH5v4wJh2NO4Z2zYcrHCccFckJtG-iEniRmtDtliWEa5eanx7hg-mE, s. 278 [dostęp: 9.9.2023].

⁴ K. Schock, op. cit., s. 278.

⁵ O gniewie jako sile napędzającej zmiany, mobilizującej do aktywności, czy będącym narzędziem manipulacji społecznej pisze też w znakomitej analizie T.S. Markiewka, *Gniew*, Wołowiec 2020.

⁶ K. Łabędź, op. cit., s. 189, A. Indraszczyk, *Ruchy społeczne a bezpieczeństwo człowieka i społeczności*, „Doctrina Studia Społeczno-Polityczne” 2017, t. 17, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-issn-1730-0274-year-2017-volume-14-issue-14-article-1270>, s. 113–128 [dostęp: 10.9.2022].

⁷ K. Schock, op. cit., s. 277.

Drugim elementem, wskazanym przez Dianiego, jest usieciowienie, czyli zdecydowana zmiana w komunikowaniu się między uczestnikami ruchów społecznych, któremu zupełnie nową jakością i możliwością dało upowszechnienie internetu, a w tym media masowe i platformy społecznościowe. Poznanie na platformie, zwłaszcza w dedykowanych pewnym tematom grupach, pozwala na wymianę poglądów i nakreślenie wspólnych celów między osobami, pochodzącymi z różnych państw, czy kontynentów⁸. Mnogość idei i osób w sieci pociągnęła za sobą łatwość grupowania, zgodnie z ideami lub nakreślonymi celami oraz łatwość dzielenia się na podgrupy, identyfikujące się z wąskimi problemami, najistotniejszymi dla ich członków.

MIEJSKIE RUCHY SPOŁECZNE JAKO PRZYKŁAD NOWYCH RUCHÓW SPOŁECZNYCH

Usieciowienie, horyzontalny rozwój relacji, stanowiący przejaw pogłębiania demokracji, skala lokalna a w niej funkcjonowanie samorządu, legły u podstaw rozwoju jednego z charakterystycznych dla drugiej dekady XXI w. ruchów społecznych, a mianowicie miejskiego ruchu społecznego. Aktualnie stanowi on chyba najbardziej zdeterminowaną, skuteczną, ewoluującą i zarazem hybrydową formę aktywności tego typu. Krzysztof Łabędź, analizując to zjawisko w polskiej przestrzeni lokalnej wskazał, że ruchy te można określić jako miejskie inicjatywy bądź działalność aktywistów. Decyzją tego badacza, aby zjawiska te opisać w kategoriach ruchu społecznego, wytrzymała, zdaniem autorki, próbę czasu. Ich ewolucja wskazuje na charakter szerszej aktywności, z jaką kojarzy się określenie „ruch”, aniżeli z rozumianym bardziej wąsko określeniem „inicjatywa” czy „działalność aktywistów”. Ponadto definicja miejskiego ruchu społecznego zakłada kreatywną i konstruktywną aktywność, „zajmującą się urządzeniem przestrzeni miejskiej (...), działaniem na rzecz dobra wspólnego (...), a ponadto przynajmniej sporadycznie zdolne mobilizować większą liczbę osób do uczestnictwa w formach charakterystycznych dla nowych ruchów”. Definicja ta wyklucza więc takie zjawiska jak NIMBY (akronim *Not In My Back Yard* — nie na moim podwórku), które stanowią rodzaj aktywności o wydzwięku partykularnym⁹, która nie zakłada kreatywnego przekształcania przestrzeni miejskiej celem poprawy standardów życia obywateli¹⁰.

⁸ J. Radzioch, *Konflikty społeczne a działalność nowych ruchów społecznych*, s. 209, <http://refleksje.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2019/05/13-Radzioch.pdf> [dostęp: 18.10.2022]; por. K. Schock, op. cit., s. 282.

⁹ Zob.: D. Jaśkowicz, *Co to jest syndrom NIMBY, czyli rzecz o protestach społecznych*, https://www.krakow.pl/aktualnosci/231752,30,komunikat,co_to_jest_syndrom_nimby_czyli_rzecz_o_protestach_spoecznych.html?fbclid=IwAR1jQEW-uxQBzDOIyX4EY3fHOGgHwCxATKOPh1M_onK-h4DS8_O2k4g4wf0 [dostęp: 11.2.2023].

¹⁰ K. Łabędź, op. cit., s. 190, 191.

W przypadku ruchu miejskiego aktywiści liczyli na sukces zaangażowania się większej grupy osób. W porównaniu z ruchami społecznymi, podejmującymi tematy może bardziej uniwersalne, ale dotyczące osób rozproszonych w znaczeniu ich zamieszkania i pobytu, obszar miejski stanowi mniejszy zakres oddziaływania oraz dotyczy bezpośrednio przestrzeni zasiedlonej przez osoby, do których skierowany jest dany problem do rozwiązania. Jak wskazuje, na przykładzie Krakowa, Krzysztof Łabędź, nadzieja na zwiększenie zainteresowania partycypacją mieszkańców w aktywizmie miejskim jest związana z perspektywą bezpośredniego wpływu na kreowanie rzeczywistości i przybliżenie możliwości tego oddziaływania poprzez konsultacje społeczne bądź warsztaty obywatelskie. Szansa wpłynięcia na kształt miejskiego budżetu, możliwość obywatelskiej inicjatywy uchwałodawczej czy sprawczość decyzyjna w referendach lokalnych stanowią w tym przypadku zachętę do aktywizacji społecznej (obywatelskiej). Zaangażowanie to powinno skutkować poprawą jakości władzy na szczeblu lokalnym, odpartyjnieniem polityki miejskiej i zwiększyć wpływ obywateli na tę politykę. Aktywizm obywatelski daje możliwość włączenia się w „bezpośrednią linię decyzyjną”, co stanowi przeciwwagę do niejasnych mechanizmów działań politycznych, nieznanymi zazwyczaj przeciętnemu obywatelowi¹¹.

Tematyka podejmowana przez aktywistów spotyka się ze zróżnicowanym zainteresowaniem ze strony obywateli miasta, co dla władz powinno stanowić probierz społecznej popularności danych kwestii i miernik potrzeb, wyrażanych przez mieszkańców. Jak stwierdza Paweł Kubicki, przytaczając polskie przykłady,

W Polsce ruchy projektu stały się kluczowymi agentami zmiany kulturowej, dostarczają nowych miejskich narracji pozwalających przełamać dominujący dyskurs, w ramach którego miasto było sprowadzane jedynie do sumy prywatnych własności. Tworzone przez nie narracje i podejmowane działania dają podstawy do spojrzenia na miasto jak na dobro wspólne. Geneza tych ruchów jest powiązana z rozwojem i przeobrażeniami sfery internetu. (...) zaczął być wykorzystywany już nie tylko do zdobywania i wymiany informacji, lecz także do budowania kapitału społecznego¹².

Upolitycznienie, które następuje w momencie zaangażowania się w państwowe instytucje samorządowe, postrzegane jest jako konieczność wyjścia poza własną, dotychczasową sieć powiązań na rzecz włączenia się w inne, „obce” powiązania, umożliwiające partycypację we władzach. Proces ten jest postrzegany jako uwikłanie się w zewnętrzne relacje instytucjonalnie, co z jednej strony oznacza zatracenie swojej pierwotnej tożsamości, a z drugiej daje możliwość instrumentalizacji aktywizmu społecznego poprzez wykorzystanie politycznych sieci powiązań¹³. Z dru-

¹¹ Ibidem, s. 188, 191.

¹² P. Kubicki, *Od miejskiego aktywizmu do miejskich ruchów społecznych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia” 2017, t. 24, nr 2, s. 180.

¹³ S. Kantyka, Z. Kantyka, op. cit., s. 169.

giej strony „depolityzacja pociąga za sobą fatalizm i determinizm, które ograniczają ludzką zdolność do działania, wyboru i zmiany istniejącego świata”¹⁴.

Zdaniem Clausa Offego łączenie się politycznych i pozapolitycznych sfer życia społecznego wynika z umacniającej się świadomości, że polityka wpływa na każdą sferę życia wspólnot ludzkich. Polityczny aspekt w działalności ruchów społecznych akcentowano od lat 70. XX w., co wpłynęło na tworzenie sprzecznych stanowisk. Z jednej strony akcentowano konieczność utrzymania obywatelskiego, abstrahującego od polityki charakteru poszczególnych inicjatyw, z drugiej podkreślano, że postulaty wysuwane przez działaczy były możliwe do realizacji pod warunkiem przeprowadzenia zmian systemowych w państwie, wymagających zaangażowania się w bieżącą działalność polityczną. Aktywności ruchów społecznych towarzyszy swoisty paradoks, którego nie sposób wyeliminować. Są one postrzegane jako zjawisko obywatelskie, czyli oddolne, gdy chodzi o ich pierwotne założenia oraz profil działalności. Aktywność ta jest warunkowana przez bezpośrednie inicjatywy (postulaty) obywatela, metaforycznego everymana, który oczekuje zmiany jakiegoś zjawiska społecznego. Choć nie jest to element programu politycznego bądź wyborczego jakiegoś ugrupowania, przefiltrowany przez kalkulację partyjną i ukierunkowaną na zadowolenie elektoratu, to jednak wpisuje się w kalkulacje o wymiarze politycznym.

Jak pisze Claus Offe, celem takiej aktywności powinno być „związanie instytucji państwowych z potrzebami i celami uczestników ruchu (społecznego), z drugiej strony oderwanie od kontroli państwa nieformalnych, obywatelskich form aktywności, zmierzających do ulepszenia i poprawy warunków życia społecznego”. Niemożność uniknięcia politycznego zaangażowania ruchów społecznych wynika ze sposobu „uprawiania polityki przez społeczeństwo obywatelskie”, które w ten sposób podkreśla swoją tożsamość i autonomię. W tej sytuacji konieczność zintegrowania aktywności obywatelskiej i politycznej wydaje się konieczna, co z kolei stanowi podstawę do stanowiska, że społeczeństwo obywatelskie powinno być raczej uznawane za „społeczeństwo polityczne”¹⁵. Nieco inną definicję takiego zachowania przytacza Agata Domachowska, pisząc o „postkonwencjonalnej działalności politycznej”, która obejmuje zachowania społeczne, analizowane w tym tekście, takie jak protesty uliczne, demonstracje czy petycje kierowane do władz¹⁶.

Omówione powyżej modele teoretyczne znajdują zastosowanie w analizie ruchów obywatelskich, w tym tych o miejskim charakterze, w odniesieniu do państw postkomunistycznych, łącznie z bałkańskimi. Przy analizie przypadku serbskiego

¹⁴ M. Tobiasz, *Anti-politics and civic identity. How to revitalize the public sphere in a democracy?*, „Politeja” 2020, t. 68, nr 5, s. 159.

¹⁵ A. Wiśniewska, *Społeczeństwo polityczne zastępuje społeczeństwo obywatelskie*, „Krytyka Polityczna”, 21.6.2017, <https://krytykapolityczna.pl/felietony/agnieszka-wisniewska/spoleczenstwo-polityczne-zastepuje-spoleczenstwo-obywatelskie/> [dostęp: 26.1.2023].

¹⁶ A. Domachowska, *“The Yellow Duck” Attacks: An Analysis of the Activities of the “Ne da(vi)mo Beograd” Initiative in the Serbian Public Space*, „Slavia Meridionalis” 2019, t. 19, s. 3.

należy jednak uwzględnić pewną cechę szczególną, która nie występuje w uogólnieniach teoretycznych, dotyczących obywatelskich ruchów miejskich. Zwraca na nią uwagę politolog Zoran Stojiljković, który akcentuje rolę związków zawodowych w aranżowaniu i rozwijaniu inicjatyw społecznych zorientowanych na wszystkich obywateli bez zawodowego partykularyzmu¹⁷.

UWARUNKOWANIA AKTYWNOŚCI OBYWATELSKIEJ W SERBII W DRUGIEJ DEKADZIE XXI WIEKU

Republiką Serbii od dziesięciu lat rządzi Serbska Partia Postępowa (SNS; *Srpska napredna stranka*), której przewodzi były premier i aktualny prezydent Serbii Aleksander Vučić, a która w tym czasie pięciokrotnie, również w trybie przedterminowym, wygrywała wybory powszechne¹⁸. Mimo wielu uchybień stwierdzonych przez organizacje krajowe i międzynarodowe, demokratyczny charakter wyboru władz nie został podważony. Niemniej współczesna Serbia, w ocenach międzynarodowych (patrz niżej), umieszczana jest w grupie państw o reżimie hybrydowym, który określany jest również mianem stabilokracji (jako system częściowo wolny, ulegający transformacji)¹⁹. Zarzuty, stawiane przez organizacje zaangażowane w obronę praw człowieka i demokracji wobec partii rządzącej, obejmują płaszczyzny kluczowe dla demokratyzacji systemu politycznego. Jest to postępująca destrukcja praw i wolności obywatelskich oraz próby wprowadzenia ograniczeń i nacisków na wolne media, opozycję polityczną oraz organizacje pozarządowe, przy równoczesnym braku należytej kontroli nad instytucjami państwowymi, które ulegają upolitycznieniu²⁰. Nie są to warunki sprzyjające rozwojowi postaw obywatelskich, a tym bardziej skutecznej i długotrwałej aktywności ruchów społecznych. Tradycja demokracji w Serbii ma krótką historię, obejmującą dwie dekady XXI w. Proces transformacji demokratycznej z lat 2000–2016 w zasadzie nie został ukończony i w pewnych dziedzinach przebiegał pod dyktando przemian o charakterze pozorowanym.

Międzynarodowe organizacje pozarządowe, które zajmują się analizą stanu demokracji na świecie (np. *Freedom House*) wskazują, że Serbia z roku na rok odnotowuje obniżanie się poziomu tzw. demokracji skonsolidowanej, otrzymując coraz gorsze noty w kluczowych kryteriach (demokratyczny charakter władzy wykonawczej,

¹⁷ Jak wskazuje Stojiljković, odsetek społeczeństwa, który przynależy do związków zawodowych czyni z niego duży potencjał polityczny w wysokości 20% elektoratu, zob. więcej o roli związków zawodowych w życiu społecznym i politycznym: Z. Stojiljković, *Građani, politika i sindikati: slučaj Srbija*, Bonn 2020, s. 5n, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/16269.pdf> [dostęp: 26.1.2023].

¹⁸ Pełna, czteroletnia kadencja, miała miejsce w latach 2016–2020. Poza tym wybory organizowane były, aż do 2022 r. przedterminowo, co 2 lata.

¹⁹ *Serbia*, Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2022> [dostęp: 18.10.2022].

²⁰ *Ibidem*.

procesy wyborcze, społeczeństwo obywatelskie, niezależne media, demokratyczny charakter władzy lokalnej, prawne ramy sądownictwa i jego niezawisłość, korupcja). Wedle rankingów *Freedom House*, od 2006 do 2014 roku (pierwsze dwa lata władzy SHS) Serbia była klasyfikowana w grupie „państw wolnych”²¹. Za okres 2015–2018 jej system polityczny uznano za „nieskonsolidowaną demokrację” lub „demokrację częściowo skonsolidowaną” (*semi-consolidated democracy*). Od 2019 roku państwo to znalazło się w grupie krajów o reżimach przejściowych lub hybrydowych, charakteryzujących się istnieniem demokratycznego systemu politycznego, w którym jednak instytucje demokracji są słabe, a istotnym wyzwaniem jest ochrona praw politycznych oraz wolności obywatelskich. Z tego względu w zestawieniu globalnym *Freedom House* Serbia jest postrzegana jako „państwo częściowo wolne”²². Warto dodać, że tendencja spadkowa uwidoczniła się od roku 2016, gdy SNS zaczęła sprawować władzę²³. W okresie 2015–2022 ogólny wynik Serbii (w skali od 1 do 100), obniżył się o 10 prawie punktów, z 55,36 do 46.

²¹ *Freedom in the World 2007 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, 2007, s. 1003, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2007_complete_book.pdf; *Freedom in the World 2008 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, 2008, s. 885, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2008_complete_book.pdf; *Freedom in the World 2009 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, 2009, s. 902, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2009_complete_book.pdf; *Freedom in the World 2010 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, 2010, s. 821, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-03/FIW_2010_Complete_Book_Scan.pdf; *Freedom in the World 2011 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, 2011, s. 839, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2011_complete_book.pdf, s. 839; *Freedom in the world 2012*, ed. A. Puddington, 2012, s. 17, https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202012%20Booklet_0.pdf; *Freedom in the World 2013 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, 2014, s. 865, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2013_complete_book.pdf; *Freedom in the World 2014 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, 2015, s. 851, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2014_complete_book.pdf [dostęp: 25.11.2022].

²² Reżim przejściowy lub hybrydowy znajduje się dokładnie w połowie klasyfikacji państw jeśli chodzi o stan demokracji. Bardziej rozwinięte w tym kierunku państwa posiadają następujące statusy: poziom wyżej znajduje się państwo o częściowo skonsolidowanej demokracji, zaś najwyższe państwo o demokracji skonsolidowanej. Poniżej zaś znajduje się państwo o częściowo skonsolidowanych reżimie autorytarnym, zaś najniższe państwo o skonsolidowanym reżimie autorytarnym; *Nations in transit. Methodology*, Freedom House, <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology>. Ranking Serbii: *Serbia*, Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2022>. Ocenę stanu demokracji w Republice Serbii podzielają inne ośrodki zajmujące się analogicznymi badaniami; *The Economist Intelligence Unit's Democracy Index*, <https://infographics.economist.com/2018/DemocracyIndex/>, *A new low for global democracy*, „The Economist”, <https://www.economist.com/graphic-detail/2022/02/09/a-new-low-for-global-democracy> [dostęp: 25.11.2022].

²³ Warto zaznaczyć, że noty te, w odniesieniu zwłaszcza do danych cząstkowych, nie stawiąły Republiki Serbii, pod względem zaawansowania stopnia demokracji, na równi z państwami o długiej tradycji demokratycznej i wskazywanych jako państwa o demokracji skonsolidowanej. Ogólna ocena pozwalała jednak w ten sposób plasować to państwo. Więcej informacji można znaleźć w przytoczonych wyżej raportach Freedom House.

Analizując metodologię badań, prowadzonych przez *Freedom House*, warto wskazać jeden ze wskaźników, składających się na pełny obraz demokracji, a mianowicie, zakres swobody aktywności obywatelskiej. W tym przypadku odnotowano najmniejszy spadek punktowy, w porównaniu z pozostałymi kategoriami²⁴. Wiąże się to ze zjawiskiem zauważalnym wśród reżimów politycznych z Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej, gdzie obserwuje się proces przejmowania przez jedno środowisko polityczne kontroli nad instytucjami państwowymi, funkcjonującymi w systemie opartym na zasadzie trójpodziału władzy. Zjawisko to jest identyfikowane z „zawłaszczaniem systemu politycznego” celem zapewnienia dochodów finansowych i umocnienia pozycji politycznej rządzących oraz ich współpracowników, nawet jeśli zostaną oni odsunięci od władzy w wyniku wyborów. W tej sytuacji prawa obywatelskie, wyrażane np. poprzez aktywność ruchów obywatelskich, nie muszą być znacząco ograniczane ze względu na to, że nie zagrażają bezpośrednio grupom sprawującym władzę. Działalność ruchów, użytkowa społecznie, jest akceptowalna, a formułowana przez nie krytyka władz nie jest ograniczana, ponieważ ma stanowić świadectwo funkcjonowania rozwiązań demokratycznych (wolność wypowiedzi). Sytuacja ta będzie akceptowana do chwili, gdy ruch obywatelski nie zdobędzie skuteczności i sprawczości w obszarze politycznym, gdzie byłby w stanie zagrozić funkcjonującemu reżimowi.

Tradycja protestów społecznych w Serbii²⁵ sięga czasów rozpadu Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii (SFRJ) i reżimu Slobodana Miloševicia (lata 90. XX w.). Okres jego rządów cechowały permanentne protesty o wydźwięku antywojennych oraz antyrządowym. W 2000 roku doprowadziły one do zmiany reżimu politycznego i odsunięcia S. Miloševicia od władzy. Transformacja polityczna i demokratyzacja, które nastąpiły w tym czasie, stworzyły warunki umożliwiające rozwijanie różnych form aktywności obywatelskiej na forum publicznym, w różnych aspektach. Tym bardziej zaskakujące wydają się wyniki badań nad demokracją, przeprowadzone pod koniec 2021 r. przez Belgradzkie Centrum Polityki Bezpieczeństwa (eksper-

²⁴ *Serbia*, Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2015>; *Serbia*, Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2016>; *Serbia*, Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2017>; *Serbia*, Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2018>; *Serbia*, Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2019>; *Serbia*, Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2020>; *Serbia*, Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2021>; *Serbia*, Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2022> [dostęp: 26.11.2022].

²⁵ W okresie komunistycznym dochodziło również do wystąpień społecznych, jednak autorka pomija je ze względu na kontekst artykułu, który odnosi się do państwa kształtującego swoją nową podmiotowość po rozpadzie Socjalistycznej Federacyjnej Republice Jugosławii. Na temat protestów obywatelskich w latach 90. XX w.: F. Bieber, *The Serbian Opposition and Civil Society: Roots of the Delayed Transition in Serbia*, „International Journal of Politics Culture and Society”, 2003, s. 83, https://www.researchgate.net/publication/226708176_The_Serbian_Opposition_and_Civil_Society_Roots_of_the_Delayed_Transition_in_Serbia [dostęp: 19.9.2023]; M. Korzeniewska-Wiszniewska, *Serbia pod rządami Slobodana Miloševicia*, Kraków 2008.

ki ośrodek badawczy), według których zaledwie 44% mieszkańców Serbii uważało, że demokracja jest systemem najwłaściwszym dla tego państwa. 23% uznało, że demokracja jest wprawdzie systemem najbardziej odpowiednim, ale Serbom potrzebne są władze silnej ręki (z drugiej strony tylko 6% jednoznacznie wskazało, że w Serbii należało wprowadzić autorytaryzm). Z kolei 22% respondentów zgodziło się z opinią, że „wszystkie reżimy są takie same”, odzwierciedlającą brak wiary w praworządność oraz uczciwość elit politycznych²⁶. Percepcja obywateli, jeśli chodzi o postrzeganie kondycji własnego państwa, jest jednak zróżnicowana. Jak wskazują badania, około 30% Serbów uważa, że w kraju nie ma demokracji, natomiast 50%, że funkcjonuje ona z „mniejszymi lub większymi trudnościami”. 34% respondentów uważa, że politycy działają w interesie obywateli, zaś 42% zaprzeczyło temu stwierdzeniu. Brak jednoznacznego stanowiska na ten temat wyraziło 23% ankietowanych²⁷. Badani najczęściej wskazywali, że politycy, zorganizowani w grupy interesów, używają rządu, parlamentu, sądów, policji, spółek skarbu państwa i innych przedsiębiorstw państwowych do realizacji celów osobistych. Za istotną siłę napędową polityki uznawano korupcję, pochodzącą ze źródeł krajowych oraz zagranicznych. 86% respondentów uznało, że w administracji publicznej i spółkach państwowych o zatrudnieniu decydują mechanizmy korupcyjne, czyli przekupstwo i powiązania polityczno-rodzinne. Wśród najbardziej skorumpowanych instytucji wymieniono partie polityczne (45%), prokuraturę (38%), media (38%), rząd (36%), sądownictwo (36%) i policję (34%)²⁸.

Pomimo długiej tradycji protestów społecznych, które w 2000 roku przyczyniły się do obalenia reżimu S. Miloševića, wiara Serbów w tzw. oddolną sprawczość społeczną jest niewielka. Przekłada się to na pasywny zazwyczaj stosunek do postulatów aktywizmu obywatelskiego na co dzień. Zdecydowana większość respondentów uwzględnionych w ankiecie Belgradzkiego Centrum Polityki Bezpieczeństwa przyznała, że nie uczestniczyła w żadnej inicjatywie tego typu (83%). Regularne zaangażowanie w aktywność społeczną wskazało zaledwie 3%, a nieregularną 8%. Co więcej, 18% badanych wyraziło brak wiary w skuteczność działań obywatelskich, a 9% oświadczyło, że nie znaleźli oni żadnej inicjatywy, która mogłaby ich zmotywować do działania (w tej samej grupie uwzględniono osoby, które oświadczyły, że zaprzestały wcześniejszej działalności społecznej). 9% ankietowanych zgodziło się z opinią, że działania obywatelskie były bezpodstawne, jako że władze właściwie realizowały swoje zadania względem obywateli. Tylko 5% oświadczyło, że zamierzało aktywnie

²⁶ P. Petrović, S. Hercigonija, *Demokratije u Srbiji nema i nije poželjna*, „Western Balkan Security Barometer, WBSB Anketa u Srbiji izveštaj o stanju zemlji” 2022, t. 1, <https://bezbednost.org/publikacija/demokratije-u-srbiji-nema-a-nije-ni-pozeljna/> [dostęp: 24.10.2022].

²⁷ Badania, do których odwołuje się przytoczony raport, przeprowadzone zostały w październiku 2021 r. a opublikowane zostały w styczniu 2022 r. Badanie przeprowadziło Kosowskie Centrum Studiów nad Bezpieczeństwem (*Kosovski centar za bezbednosne studije*); P. Petrović, S. Hercigonija, op. cit., s. 2.

²⁸ Ibidem; Z. Stojiljković, op. cit., s. 4.

wesprzeć inicjatywy na tym polu. Wśród powodów braku zaangażowania społecznie respondenci najczęściej wymieniali brak czasu (23%), obawy o bezpieczeństwo (4%) i utratę pracy (1%)²⁹. W odniesieniu do omawianego badania, warto przytoczyć także odpowiedzi na pytania o powody, które mogłyby przekonać respondentów do włączenia się w aktywność społeczną. I tak, najwięcej ankietowanych (72%) wyraziło gotowość działania w inicjatywach obliczonych na rozwiązanie problemu bezpośrednio dotykającego daną osobę lub rodzinę (21% nie podjęłoby żadnych działań w tej sytuacji). Niewiele mniej osób deklarowało wsparcie ruchów skierowanych przeciwko przejawom niesprawiedliwości oraz o charakterze pomocowym (69% i 25% odpowiedzi negatywnych). 63% deklarowało podjęcie działań na forum społecznym, gdyby doszło do zagrożenia „dobra publicznego”, a 53% dopuszczało taką możliwość, gdyby chodziło o zmianę władz państwowych. Ważnym argumentem, przemawiającym za aktywnością społeczną stanowiło dla większości ankietowanych liczebne poparcie dla danej inicjatywy (64%)³⁰.

GENEZA I EWOLUCJA DZIAŁALNOŚCI RUCHU *NE DA(VI)MO BEOGRAD*

Tomasz Markiewka w jednym ze swoich tekstów stwierdza, że:

tym, co pomaga w ich trakcie wytworzyć „wyobrażoną jedność”, jest jasno zarysowany przeciwnik: rządząca partia lub nawet konkretny przywódca. Ponieważ ten przeciwnik trzyma w garści pełnię władzy, to można: a) obwiniać go za wszystkie problemy społeczne, b) zjednoczyć się wokół prostego żądania: ustąpienia zniemawidzonego władcy, c) połączyć ten postulat z głębszą zmianą społeczną, bo ustąpienie władzy jest w tego typu sytuacjach utożsamiane albo z demokratyzacją kraju, albo przynajmniej z poważnym krokiem w stronę takiej demokracji³¹.

Umocnienie władzy A. Vučića i jego partii, w polityce wewnętrznej i na arenie międzynarodowej, populistyczny i stabilokratyczny charakter władzy, który w dużej mierze przyczyniał się do bezsilności opozycji, również na płaszczyźnie propozycji programowych — wszystko to doprowadziło do sytuacji, gdy trudno było wystąpić przeciwko władzom, wskazując konkretną przyczynę, która mogłaby się stać przekonującym bodźcem do masowych protestów społecznych. Przykładem był dwuletnie protesty uliczne (2018–2020), znane pod hasłem „Jeden z pięciu milionów” (*Jedan od pet miliona*), które co prawda zwróciły uwagę międzynarodowej opinii publicznej, w tym Unii Europejskiej, ale nie zdołały zmobilizować opinii publicznej przeciwko władzom, zawłaszczającym państwo i manipulującym prawem wyborczym.

²⁹ P. Petrović, S. Hercigonija, op. cit., s. 9, zob. Z. Stojiljković, op. cit., s. 4.

³⁰ P. Petrović, S. Hercigonija, op. cit., s. 9.

³¹ T.S. Markiewka, *Estetyka i skuteczność ruchów społecznych*, „Dyskurs&Dialog” 2021, t. 1, http://dyskursdialog.org/wp-content/uploads/2021/07/estetyka_i_skutecnosc_net.pdf, s. 23–32 [dostęp: 18.10.2022].

Kilka lat wcześniej, na nieco mniejszą skalę w Belgradzie doszło do zorganizowania protestu mieszkańców pod hasłem „Nie zatopimy Belgradu” (NDB; *Ne davimo Beograd*)³². Sprzeciwiano się realizacji projektu urbanistycznego i deweloperskiego, firmowanego przez władze belgradzkie oraz centralne, o nazwie „Belgrad na wodzie”. Chodziło o zabudowę zdevastowanego obszaru miasta, położonego nad brzegiem Sawy. Władze planowały, że w miejscu, które było zaniedbane od czasów socjalistycznych, ale popularne wśród artystów czy mieszkańców chętnie spędzających czas na nabrzeżu i wolnym powietrzu, zostanie stworzona dzielnica mieszkalna o ekskluzywnej zabudowie mieszkalnej i biznesowej. Zakładano gruntowną przebudowę nabrzeża rzeki Sawy wraz z zajęciem znajdującego się tam amfiteatru i wyburzeniem części budynków w pobliskiej dzielnicy Savamala³³. Wokół projektu szybko narosły kontrowersje związane z finansowaniem inwestycji przez kapitał pochodzący ze Zjednoczonych Emiratów Arabskich i realizacją jej poszczególnych etapów. Zdaniem krytyków „Belgradu na wodzie”, przedsięwzięcie było realizowane „nietransparentnie”, przy wykorzystaniu działań o charakterze przestępczym, a zyskać na nim miały osoby i grupy powiązane z serbskim światem politycznym oraz administracją (centralną i municypalną). Obok zarzutów o korupcję, krytyczne oceny dotyczyły negatywnego, zdaniem działaczy miejskich, wpływu całej inwestycji na krajobraz i społeczne relacje w stolicy Serbii. Koncepcja „Belgradu na wodzie” zakładała stworzenie dzielnicy dla grup uprzywilejowanych ekonomicznie. Jej forsowanie zarówno przez burmistrza Belgradu (był nim działacz SNS Siniša Mali; 2014–2018) oraz ówczesnego premiera Aleksandra Vučića, zdawało się utwierdzać wśród mieszkańców przekonanie, że władze nie chciały stworzyć otwartej dla wszystkich przestrzeni miejskiej, tylko przekazać ją we władanie świata polityki i biznesu. Przebudowa Savamali wiązała się z koniecznością eksmisji tamtejszych mieszkańców oraz wyburzeniem części budynków, niektóre prace rozbiórkowe były prowadzone nocą — inwestor tłumaczył, że było to konieczne ze względu na napięty grafik inwestycji³⁴.

³² Oryginalna nazwa *Ne davimo Beograd* (*Nie zatopimy Belgradu*), kojarzona z protestami przeciwko realizacji projektu *Belgrad na wodzie*, ewoluowała i jest czasami pisana jako *Ne da(vi)mo Beograd*. Wyłączone poprzez nawias ze słowa *davimo* litery *vi*, tworzą wyraz *damy*, co daje w takiej formie swoistą grę słów, oznaczającą *Ne damo Beograd* — *Nie damy Belgradu*.

³³ M. Matyjanka, *Belgrad na wodzie*, „Krytyka Polityczna”, 27.6.2017, <https://krytykapolityczna.pl/swiat/belgrad-na-wodzie/>, *Beograd na vodi*. Tag, Bizlife, <https://bizlife.rs/oznaka/beograd-na-vodi/> [dostęp: 23.1.2023].

³⁴ P. Popović, *Magla oko Beograda na vodi*, „Istinomer” 27.6.2014, <https://www.istinomer.rs/ufo-kusu/magla-ok-beograda-na-vodi/>, B. Mihajlović, *Ugovor o Beogradu na vodi otkriva veliku prevaru*, „Radio Slobodna Evropa”, 21.9.2015, <https://www.slobodnaevropa.org/a/ugovor-o-beogradu-na-vodi-otkriva-veliku-prevaru/27260571.html>; *Protest zbog ugovora za BG na vodi*, „BIZ b92”, 26.4.2015, <https://www.b92.net/biz/vesti/srbija/protest-zbog-ugovora-za-bg-na-vodi-985118>; *Šetnja kroz grad i protest zbog rušenja u Savamali*, „N1”, 25.5.2016, <http://rs.n1info.com/a/163396/Vesti/Vesti/Novi-protest-zbog-rušenja-u-Savamali.html> [dostęp: 24.1.2023]; J. Mirković, *Ni policija ne zna ko je rušio u Savamali*, „N1”, 27.4.2016, <http://rs.n1info.com/a/155616/Vesti/Vesti/Ko-je-srusio-Miksaliste.html> [dostęp: 20.2.2023].

Akcja *Ne davimo Beograd* pojawiła się jako inicjatywa obywatelska, skupiała osoby wywodzące się z różnych środowisk, profesji, o zróżnicowanym światopoglądzie. Połączyła ich idea działalności na rzecz zrównoważonego rozwoju miasta i sprawiedliwego, egalitarnego korzystania ze wspólnych zasobów. Ich sprzeciw budziło to, że część popularnej, choć niedoinwestowanej dzielnicy mogła zostać zawłaszczona przez elity. Aktywność działaczy *Ne davimo Beograd* zwróciła na siebie uwagę szerszej opinii publicznej, gdy zorganizowano protest przed historycznym budynkiem Spółdzielni Belgradzkiej (*Beogradska zadruga*), w centrum Belgradu, gdzie podpisano jedną z umów dotyczących realizacji projektu „Belgrad na wodzie”. Pod koniec sierpnia 2015 roku, decyzją organizatorów miejskiej imprezy o nazwie Belgradzki Karnawał Łodzi z udziału w paradzie statków na rzece wykluczono jednostkę na której umieszczono hasło *Ne da(vi)mo Beograd*. Oba wydarzenia zaktywizowały ruch protestu i przyciągnęły doń uwagę opinii publicznej. W latach 2015–2017 zorganizowano osiem manifestacji z udziałem kilkudziesięciu tysięcy ludzi. Protestowano przeciwko kontynuowaniu prac, od władz żądano należytej reakcji na zarzuty wobec projektu. Akcje były nagłaśniane na internetowych formach społecznościowych i opisywane przez media, inicjatywa zwróciła uwagę zagranicy. Co ciekawe, przy okazji belgradzkich manifestacji pojawiły się wizerunki żółtej kaczki — symbolu walki z korupcją, eksponowanego natenczas podczas różnych protestów, organizowanych na świecie³⁵.

W 2015 roku inicjatywa *Ne da(vi)mo Beograd* była charakteryzowana jako przedsięwzięcie społeczne o specyfice ruchu miejskiego. W ciągu dwóch lat jego działacze wykroczyli poza te ramy, akcentując wolę wejścia do polityki. Wpływ na to miały rosnąca popularność poszczególnych aktywistów a także rozczarowanie związane z brakiem realizacji żądań protestujących. Podczas wyborów prezydenckich z 2017 roku ruch wraz z kilkoma innymi organizacjami pozarządowymi udzielił poparcia kandydatowi opozycji demokratycznej, byłemu rzecznikowi praw obywatelskich Saży Jankoviciowi. W wyborach lokalnych, które odbyły się w 2018 roku, ruch wystąpił samodzielnie pod nazwą *Inicjatywa Ne davimo Beograd — Żółta kaczka — Czyje miasto, nasze miasto — Ksenija Radovanović*. Odnosząc się do założeń teoretycznych na temat charakteru ruchów społecznych należy uznać, że w tym momencie NDB przekształciło się z miejskiego ruchu społecznego w ugrupowanie polityczne. Z drugiej strony, zgodnie z hybrydową charakterystyką ruchów

³⁵ Począwszy od protestów przeciw korupcji w Brazylii, które rozpoczęły się w 2015 r. i przyjęły symbol, który potem pojawił się m.in. na protestach w Moskwie i Bangkoku; zob. L. Bershidsky, *How the rubber ducky became a potent protest symbol*, „The Sydney Morning Herald”, 29.3.2017, <https://www.smh.com.au/opinion/how-the-rubber-ducky-became-a-potent-protest-symbol-20170329-gv8m6x.html>; *Yellow ducks became a protest symbol by accident*, „Bangkok Post”, 4.1.2020, <https://www.bangkokpost.com/thailand/politics/2030183/yellow-ducks-became-protest-symbol-by-accident>; J. Tavares, *Pro-Democracy Movements Bring Back Yellow as a Symbol*, „Folha de S. Paulo”, 29.6.2020, <https://www1.folha.uol.com.br/internacional/en/brazil/2020/06/pro-democracy-movements-bring-back-yellow-as-a-symbol.shtml> [dostęp: 20.2.2023]; zob. A. Domachowska, op. cit., s. 5.

społecznych, działacze NDB, wraz z kandydatką na burmistrza miasta, podkreślali, że nie rezygnowali z roli społecznych aktywistów i zamierzali zadbać o realizację pierwotnych celów ruchu. W wystąpieniach kampanijnych przekonywali, że chcieli zmienić oblicze lokalnej polityki, przekazując władzę w ręce obywateli i pomagając im zorganizować się na poziomie ulicy, osiedla czy dzielnicy. Koalicja z udziałem NDB nie zdołała jednak przekonać wyborców i nie przekroczyła wymaganego progu³⁶. Pomimo porażki inicjatywa była jednak rozwijana wśród środowisk o nastawieniu opozycyjnym, ponadto pojęto współpracę z blisko 80 organizacjami z innych państw europejskich. Pozostając poza mediami mainstreamowymi, aktywiści walczyli o rozpoznawalność, korzystając z bezpośrednich kontaktów oraz Internetu. Jeszcze przed wyborami lokalnymi, w 2016 roku, założone zostało stowarzyszenie o nazwie Front Obywatelski, zrzeszające 12 organizacji działających w serbskich miastach. Co charakterystyczne, w oficjalnej autoprezentacji, kierowanej do mediów, organizacja ta identyfikuje się jako „stowarzyszenie lokalnych organizacji politycznych”³⁷.

W tym samym czasie, do 2022 roku, gdy w Serbii zorganizowano kolejne wybory parlamentarne i lokalne, NDB rozszerzyło swój program polityczny, chcąc dotrzeć do większej rzeszy wyborców. Obok haseł ekologicznych, uwzględniających m.in. postulaty walki o czyste powietrze i wodę, działacze ruchu położyli większy nacisk na sprawy związane z codziennością obywateli — mieszkańców miast. Sięgnięto po postulaty uprawnienia systemu opieki zdrowotnej, poprawy edukacji, rozwoju infrastruktury oraz powszechnego dostępu do dóbr kulturowych i naturalnych. Z myślą o zacieśnieniu współpracy ze związkami zawodowymi, których przedstawiciele uczestniczyli w protestach, organizowanych przez NDB, akcentowano hasła aktywnego przeciwdziałania bezrobociu i poprawy warunków pracy³⁸. W 2022 r. NDB wystartowało w wyborach w ramach koalicji „Moramo” (*Musimy*), wraz z lewicową partią „Razem dla Serbii” (*Zajedno za Srbiju*) i ruchem „Powstanie ekologiczne” (*Ekološki ustanak*). Główne założenia programowe odnosiły się do trzech obszarów: demokracji, sprawiedliwości społecznej oraz ochronie

³⁶ J. Bakotin, *Ksenija Radovanović i Dobrica Veselinović: Ne padamo na Vučićeve trikove*, „Novosti”, 31.1.2018, <https://www.portalnovosti.com/ksenija-radovanovic-i-dobrica-veselinovic-ne-padamo-na-vuciceve-trikove>, *Inicijativa Ne davimo Beograd podnela listu za gradske izbore*, „Danas”, 31.1.2018, <https://www.danas.rs/vesti/politika/inicijativa-ne-davimo-beograd-podnela-listu-za-gradske-izbore/> [dostęp: 20.2.2023].

³⁷ Inicjatywę zrzeszania się miejskich aktywności w skali ogólnopaństwowej można było zauważyć w latach wcześniejszych w innych państwach Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej, m.in. w Polsce, gdzie chęć wpływu na politykę samorządową, wzmocniona wyborami lokalnymi, zainspirowała powstanie takich inicjatyw jako sieci wspierających się wzajemnie aktywności; K. Łabędź, op. cit., s. 191, J. Bakotin, op. cit.; *Ne davimo Beograd*, Gradanski Front, <https://www.gradjanskifront.rs/organizacije/ne-davimo-beograd/>; *O nama*, Ne davimo Beograd, <https://nedavimobeograd.rs/o-nama/> [dostęp: 20.2.2023].

³⁸ *Ne davimo Beograd*, op. cit. Na temat aktywności ruchu: A. Domachowska, op. cit., s. 7; Z. Stojilković, op. cit., s. 11.

środowiska i surowców naturalnych. Koalicjanci krytykowali „oligarchiczny charakter państwa”, który ich zdaniem sprawiał, że Serbia ma złe notowania w sferze poziomu demokracji i wolności. Choć celem koalicji było „rozmontowanie korupcyjnej maszynierii państwowej” i zmiana władzy, w programie wyborczym główną uwagę zwracano na systemową ochronę środowiska naturalnego, promocję tzw. zielonej ekonomii, a także na sprawy socjalne, ład przestrzenny oraz decentralizację w sferze lokalnej³⁹. W wyborach parlamentarnych koalicja otrzymała 13 na 250 miejsc w Skupštinie Serbii, a w municypalnych 13 na 110 miejsc (Rada Miasta Belgradu). We władzach miasta zasiłowała działacze „Moramo” zasilili 53-osobowy blok opozycyjny⁴⁰.

Od wyborów z 2022 roku działalność NDB w ramach koalicji „Moramo” odnosi się ją do problematyki ogólnopaństwowej, jak i spraw lokalnych. Jej wyrazem są codzienne informacje, publikowane w Internecie (media społecznościowe), przekazywane w formie komunikatów i reportaży prasowych oraz nagrań z posiedzeń serbskiego i belgradzkiego parlamentu. W ramach tak realizowanej polityki informacyjnej zauważalna jest dbałość o utrzymanie równowagi między zagadnieniami, które odnoszą się do spraw ogólnoserbskich a kwestiami dotyczącymi tzw. aktywizmu oddolnego, uosabianego z początkami działalności NDB. Politycy związani z tym środowiskiem akcentują, że stoją „przy przeciętnym obywatelu”, reprezentują jego interesy i pochylają się nad jego problemami. Deklarowanym celem koalicji są wspieranie oddolnych inicjatyw obywatelskich oraz tworzenie warunków, które przekonają przeciętnego mieszkańca, że warto angażować się w akcje społeczne na rzecz wspólnot lokalnych. Swoją rolę delegaci „Moramo” upatrują także w kontroli władz państwowych i miejskich oraz nagłaśnianiu nadużyć, popełnianych przez rządzących oraz urzędników⁴¹. Warto podkreślić, że ten sposób komunikowania treści za pośrednictwem Internetu ma stanowić alternatywę dla działalności mediów publicznych i prywatnych, sprzyjających środowiskom rządzącym. Także i analiza domen internetowych, prowadzonych przez poszczególne ugrupowania, pozwala zauważyć różnice co do metod i jakości ich polityki informacyjnej. O ile *Ne davimo Beograd* stara się utrzymać codzienny kontakt z odbiorcą, publikując relacje ma temat aktywności politycznej i tzw. działań w terenie, o tyle informacje zamieszczane w domenach sił rządzących są zamieszczane okazjonalnie i dotyczą oficjalnych wydarzeń o randze

³⁹ Zob. *Izborni program koalicije Moramo 2022*, Moramo, <http://www.moramo.rs/izborni-program/> [dostęp: 22.2.2023]; *O nama*, op. cit.

⁴⁰ *Broj dobijenih mandata — XIII saziv Narodne Skupštine*, Narodna Skupština Republike Srbije, <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-/narodna-skupstina-u-brojkama/narodna-skupstina-u-brojkama.1737.html>, *Skupština Grada Beograda*, Beograd, <https://www.beograd.rs/lat/skupstina-grada-beograda/> [dostęp: 22.2.2023].

⁴¹ *Ne davimo Beograd*, <https://www.facebook.com/nedavimobeograd/>; *Moramo*, <https://www.facebook.com/moramo.2022/>; *Ekološki ustanak*, <https://www.facebook.com/ekoloski.ustanak/>; *Zajedno*, <https://www.facebook.com/zajednomoramo/> [dostęp: 22.2.2023].

państwowej. Dla władz internetowa forma kontaktu z obywatelem nadal jest mniej istotna od propagandy rozwijanej za pośrednictwem tzw. mediów tradycyjnych⁴².

PODSUMOWANIE

W państwach o systemach stabilokratycznych, a za takie uchodzi Republika Serbii, oddolna aktywność społeczna przypomina tę z końcowej fazy istnienia komunizmu, gdy aktywiści podejmowali próby samoorganizacji społecznej z myślą o tworzeniu podstaw demokratycznego społeczeństwa obywatelskiego. Różnica polega jednak na tym, że w społeczeństwach takich jak serbskie, węgierskie czy nawet polskie (choć tutaj jeszcze nie można mówić o stabilokracji) istnieje bardziej ugruntowana świadomość obywatelska oraz większe możliwości realizacji praw obywatela⁴³.

Aktywiści miejscy, tak jak członkowie innych ruchów społecznych, zazwyczaj reprezentują tę część społeczeństwa, która jest rozczarowana polityką zarówno na szczeblu centralnym, jak i lokalnym. W sferze lokalnej zachowania polityków i urzędników są postrzegane na zasadzie odwzorowania zwyczajów obowiązujących wśród elit, które zarządzają sprawami ogólnopaństwowymi. Są realizatorami nakazów płynących z góry, działają na rzecz rządzących, a nie wyborców. Aktywizm miejski, ograniczający się do danej miejscowości, jest aktualnie najbardziej esencjonalną formą ruchu obywatelskiego. Odwołuje się do założeń demokracji bezpośredniej, kładąc nacisk na partycypację obywateli we władzach lokalnych i bezpośredni kontakt między osobami prezentującymi wspólną optykę na sprawy publiczne, dotyczące miejsca zamieszkania. W warunkach stabilokracji ruch miejski należy uznać za tę formę działalności, która ma największe szanse powodzenia ze względu na jej lokalny charakter. Dla rządzących jest to akceptowalne, o ile wśród aktywistów nie pojawią się ambicje bądź aspiracje w kierunku forsowania zmian o wydźwięku systemowym, mogące zagrozić politykom szczebla centralnego. W państwach rządzonych przez ugrupowania populistyczne, czy też, jak w przypadku Republiki Serbii, posiadających stabilokratyczny system rządów, może to być jedyna forma skutecznej aktywności obywatelskiej, umożliwiająca realny, choć ograniczony, wpływ na sprawy społeczne. Ewolucja działalności społeczno-obywatelskiej w kierunku ruchu politycznego jest uzasadniona z uwagi na konieczność zrealizowania założonych postulatów. Bolączką wielu ruchów społecznych jest brak sprawczości, zwłaszcza w warunkach ograniczonej de-

⁴² *Ne davimo Beograd* na Facebooku jest grupą otwartą i posiada 125 tys. obserwujących. *Moramo* posiada 15 tysięcy obserwujących, *Ekološki ustanak* 52 tys., a *Zajedno za Srbiju* 4,9 tys. Z kolei Socjalistyczna Partia Serbii ma 26 tys. obserwujących a Serbska Partia Postępowa posiada kilka grup, założonych zarówno przez indywidualne osoby, jak i oddziały partii w poszczególnych miejscowościach. O aktywności NDB i powiązanych mediach: A. Domachowska, op. cit., s. 8 i 10.

⁴³ Zob. D. Pietrzyk-Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004, s. 10.

mokracji, gdzie obywatelska aktywność nie ma przełożenia na decyzyjność władz. Aktywność ruchów oddolnych, formułujących oczekiwania społeczne, jest przedstawiana przez rządzących jako przejaw rzeczywistej demokracji w kraju, a tolerowanie ich działań uznaje się w propagandzie władz za wychodzenie naprzeciw oczekiwaniom obywateli.

W tych okolicznościach NDB, początkowo dotyczący spraw miejskich, przekształcił się w ugrupowanie o charakterze politycznym, działającym na poziomie samorządowym oraz centralnym. Pomimo zdecydowanej i krytycznej oceny polityki SNS, działacze koalicji „Moramo” nie są celem ataków ze strony władz, ponieważ w obecnej sytuacji są traktowani jako margines serbskiej sceny politycznej i tzw. „bezpieczna opozycja”. Ich elektorat nie jest w stanie realnie zagrozić pozycji SNS. NDB zdołał otrzymać poparcie umożliwiające wejście do parlamentu państwowego i stołecznego, ale bazuje przede wszystkim na wyborcach z Belgradu i nadal jest utożsamiane z ich interesami.

Przypadek *Ne davimo Beograd*, wchodzącego w skład koalicji politycznej „Moramo”, odnosi się do procesu wytwarzania przez miejski ruch społeczny łańcucha powiązań, poczynając od przeciętnego obywatela, którego problemy są przez miejskich aktywistów zauważane i diagnozowane, do szczybla centralnego, gdzie podejmowane są próby realizacji wcześniej przyjętych postulatów. Na tej podstawie tworzą się relacje, które mogą wspierać idę wielopłaszczyznowej demokracji przedstawicielskiej, opartej na swobodnym przepływie informacji i bezpośrednim kontakcie z wyborcą. Skala tego zjawiska w Serbii jest na razie marginalna, ale inicjatywy takie jak NDB mają charakter nowatorski. Jeśli tylko uda się im zdobyć a następnie utrzymać szerszy elektorat, środowiska związane z ruchami miejskimi mogą wpłynąć na kształtowanie się nowego sposobu relacji między elitami politycznymi a obywatelami. W przypadku Serbii jest to przykład swoistego eksperymentu, próby redefinicji dotychczasowych odniesień społeczno-politycznych. Grupa działaczy społecznych zdecydowała się wkroczyć do polityki, korzystając z doświadczeń związanych z oddolną aktywnością społeczną i odwołując się do niej w sferze ogólnokrajowej. Zdają się wykorzystywać rozczarowanie społeczeństwa działaniami „zawodowych polityków”, którzy po zwycięstwie wyborczym odwrócili się od obywateli i „przeszli na ciemną stronę mocy”.

Z uwagi na brak skuteczności antyrządowych protestów społeczno-politycznych w Serbii, na znaczeniu zyskuje model „społeczniaka zaangażowanego politycznie”, nie identyfikowanego z tradycyjnymi strukturami partyjnymi. Oczywiście istnieje duże prawdopodobieństwo, że wizerunek ten nie obroni się w warunkach zdominowanych przez brutalną rywalizację międzypartyjną.

W drugiej dekadzie XXI wieku państwa Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej zaczęły doceniać rolę samorządów oraz polityki lokalnej jako ważnej dla rozwoju regionalnego, co przełożyło się na większą konkurencyjność polityczną na tym szczeblu, zwłaszcza w zakresie rywalizacji o względy elektoratu. Z drugiej strony problemem jest nadal niewystarczająca obywatelska mobiliza-

cja społeczeństwa, obywatele uważają, że oddolne inicjatywy społeczne wymagają wielkiego zaangażowania, które jednak nie jest gwarancją sukcesu ze względu na przeszkody stawiane przez rządzących⁴⁴. Optyka ta rzutuje na krótkotrwałość wielu ruchów społecznych, w tym również ruchów miejskich, które jeszcze bardziej zawężają zakres problemów i obszar działania do mieszkańców określonej miejscowości. Niewykluczone, że w tym przypadku potrzebne byłoby wprowadzenie mechanizmów decyzyjnych, które zapewniłyby większą sprawczość obywateli na poziomie władz lokalnych. Zmiany te wymagają jednak wiele pracy i konsekwencji ze strony działaczy, konieczne byłoby również przeprowadzenie odpowiednich reform na poziomie państwowym.

BIBLIOGRAFIA

- A new low for global democracy*, „The Economist”, <https://www.economist.com/graphic-detail/2022/02/09/a-new-low-for-global-democracy> [dostęp: 25.11.2022].
- Bakotin J., *Ksenija Radovanović i Dobrica Veselinović: Ne padamo na Vučićeve trikove*, Novosti 31.1.2018, <https://www.portalnovosti.com/ksenija-radovanovic-i-dobrica-veselinovic-ne-padamona-vuciceve-trikove> [dostęp: 20.2.2023].
- Beograd na vodi. Tag, Bizlife*, <https://bizlife.rs/oznaka/beograd-na-vodi/> [dostęp: 23.1.2023].
- Bershidsky L., *How the rubber ducky became a potent protest symbol*, „The Sydney Morning Herald”, 29.3.2017, <https://www.smh.com.au/opinion/how-the-rubber-ducky-became-a-potent-protest-symbol-20170329-gv8m6x.html> [dostęp: 20.2.2023].
- Bieber F., *The Serbian Opposition and Civil Society: Roots of the Delayed Transition in Serbia*, „International Journal of Politics Culture and Society”, 2003, https://www.researchgate.net/publication/226708176_The_Serbian_Opposition_and_Civil_Society_Roots_of_the_Delayed_Transition_in_Serbia [dostęp: 19.9.2023].
- Broj dobijenih mandata — XIII saziv Narodne Skupštine*, Narodna Skupština Republike Srbije, <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina/narodna-skupstina-u-brojkama/narodna-skupstina-u-brojkama.1737.html> [dostęp: 22.2.2023].
- Domachowska A., *“The Yellow Duck” Attacks: An Analysis of the Activities of the “Ne da(vi)mo Beograd” Initiative in the Serbian Public Space*, „Slavia Meridionalis” 2019, t. 19, s. 2–16.
- Ekološki ustanak*, <https://www.facebook.com/ekoloski.ustanak> [dostęp: 22.2.2023].
- Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2022> [dostęp: 18.10.2022].
- Freedom in the World 2007 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, New York–Toronto–Oxford 2007, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2007_complete_book.pdf, s. 1–1003 [dostęp: 25.11.2022].
- Freedom in the World 2008 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, New York–Toronto–Oxford 2008, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2008_complete_book.pdf, s. 1–885 [dostęp: 25.11.2022].
- Freedom in the World 2009 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, New York–Toronto–Oxford 2009, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2009_complete_book.pdf, s. 1–902 [dostęp: 25.11.2022].

⁴⁴ K. Łabędź, op. cit., s. 201.

- Freedom in the World 2010 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, New York–Toronto–Oxford 2010, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-03/FIW_2010_Complete_Book_Scan.pdf, s. 1–821 [dostęp: 25.11.2022].
- Freedom in the World 2011 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, New York–Toronto–Oxford 2011, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2011_complete_book.pdf, s. 1–839 [dostęp: 25.11.2022].
- Freedom in the world 2012*, ed. A. Puddington, New York–Toronto–Oxford 2012, https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202012%20Booklet_0.pdf, s. 17,
- Freedom in the World 2013 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, New York–Toronto–Oxford 2014, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_2013_complete_book.pdf, s. 1–865 [dostęp: 25.11.2022].
- Freedom in the World 2014 The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties*, ed. A. Puddington, New York–Toronto–Oxford 2015, s. 1–851 [dostęp: 25.11.2022].
- Indraszczyk A., *Ruchy społeczne a bezpieczeństwo człowieka i społeczności*, „Doctrina Studia Społeczno-Polityczne” 2017, t. 17, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-issn-1730-0274-year-2017-volume-14-issue-14-article-1270>, s. 113–128 [dostęp: 10.9.2022].
- Inicijativa Ne davimo Beograd podnela listu za gradske izbore*, „Danas”, 31.1.2018, <https://www.danas.rs/vesti/politika/inicijativa-ne-davimo-beograd-podnela-listu-za-gradske-izbore/> [dostęp: 20.2.2023].
- Izborni program koalicije Moramo 2022*, Moramo, <http://www.moramo.rs/izborni-program/> [dostęp: 22.2.2023].
- Jaśkowiec D., *Co to jest syndrom NIMBY, czyli rzecz o protestach społecznych*, https://www.krakow.pl/aktualnosci/231752,30,komunikat,co_to_jest_syndrom_nimby_czyli_rzecz_o_protestach_spoecznych.html?fbclid=IwAR1jQEW-uxQBzDOIyX4EY3fHOGgHwCxATKOph1M_onK-h4DS8_O2k4g4wf0 [dostęp: 11.2.2023].
- Kantyka S., Kantyka Z., *Nowe lokalne ruchy społeczne a kapitał polityczny*, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/rprp/article/view/24560/22729>, s. 157–172 [dostęp: 21.10.2022].
- Korzeniewska-Wiszniewska M., *Serbia pod rządami Slobodana Miloševicia*, Kraków 2008.
- Kubicki P., *Od miejskiego aktywizmu do miejskich ruchów społecznych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia” 2017, t. 24, nr 2, s. 173–186.
- Łabędź K., *Nowe ruchy społeczne w przestrzeni miejskiej (na przykładzie Krakowa)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin-Polonia” 2017, t. 24, nr 2, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_k_2017_24_2_187, s. 187–204 [dostęp: 2.10.2022].
- Markiewka T.S., *Estetyka i skuteczność ruchów społecznych*, „Dyskurs&Dialog” 2021, t. 1, http://dyskursdialog.org/wp-content/uploads/2021/07/estetyka_i_skuteczność_net.pdf, s. 23–32 [dostęp: 18.10.2022].
- Matyjanka M., *Belgrad na wodzie*, „Krytyka Polityczna, 27.6.2017, <https://krytykapolityczna.pl/swiat/belgrad-na-wodzie/> [dostęp: 23.1.2023].
- Mihajlović B., *Ugovor o Beogradu na vodi otkriva veliku prevaru*, „Radio Slobodna Evropa” 21.9.2015, <https://www.slobodnaevropa.org/a/ugovor-o-beogradu-na-vodi-otkriva-veliku-prevaru/27260571.html> [dostęp: 24.1.2023].
- Mirković J., *Ni policija ne zna ko je rušio u Savamali*, „N1”, 27.4.2016, <http://rs.n1info.com/a155616/Vesti/Vesti/Ko-je-srusio-Miksaliste.html> [dostęp: 20.2.2023].
- Moramo*, <https://www.facebook.com/moramo.2022> [dostęp: 22.2.2023].
- Ne davimo Beograd*, <https://www.facebook.com/nedavimobeograd> [dostęp: 22.2.2023].
- Ne davimo Beograd*, Građanski Front, <https://www.gradjanskifront.rs/organizacije/ne-davimo-beograd/> [dostęp: 20.2.2023].
- O nama, Ne davimo Beograd*, <https://nedavimobeograd.rs/o-nama/> [dostęp: 20.2.2023].
- Petrović P., Hercigonija S., *Demokratije u Srbiji nema i nije poželjna*, „Western Balkan Security Barometer, WBSB Anketa u Srbiji izveštaj o stanju zemlji” 2022, t. 1, s. 4, <https://bezbednost.org/publikacija/demokratije-u-srbiji-nema-a-nije-ni-pozeljna/> [dostęp: 24.10.2022].

- Pietrzyk-Reeves D., *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004.
- Popović, *Magla oko Beograda na vodi*, „Istinomer”, 27.6.2014, <https://www.istinomer.rs/ufokusu/magla-oko-beograda-na-vodi/> [dostęp: 24.1.2023].
- Protest zbog ugovora za BG na vodi*, „BIZ b92”, 26.4.2015, <https://www.b92.net/biz/vesti/srbija/protest-zbog-ugovora-za-bg-na-vodi-985118> [dostęp: 24.1.2023].
- Radzioch J., *Konflikty społeczne a działalność nowych ruchów społecznych*, <http://refleksje.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2019/05/13-Radzioch.pdf>, s. 205-219 [dostęp: 18.10.2022].
- Šetnja kroz grad i protest zbog rušenja u Savamali*, „N1”, 25.5.2016, <http://rs.n1info.com/a163396/Vesti/Vesti/Novi-protest-zbog-rusenja-u-Savamali.html> [dostęp: 24.1.2023].
- Skupština Grada Beograda*, Beograd, <https://www.beograd.rs/lat/skupstina-grada-beograda/> [dostęp: 22.2.2023].
- Stojiljković Z., *Građani, politika i sindikati: slučaj Srbija*, Bonn 2020, s. 5n, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/16269.pdf> [dostęp: 26.1.2023].
- Tavares J., *Pro-Democracy Movements Bring Back Yellow as a Symbol*, „Folha de S. Paulo”, 29.6.2020, <https://www1.folha.uol.com.br/internacional/en/brazil/2020/06/pro-democracy-movements-bring-back-yellow-as-a-symbol.shtml> [dostęp: 20.2.2023].
- The Economist Intelligence Unit's Democracy Index*, <https://infographics.economist.com/2018/DemocracyIndex/> [dostęp: 25.11.2022].
- Tobiasz M., *Anti-politics and civic identity. How to revitalize the public sphere in a democracy?*, „Politeja” 2020, t. 68, nr 5, s. 157–169.
- Wiśniewska A., *Spoleczeństwo polityczne zastępuje społeczeństwo obywatelskie*, „Krytyka Polityczna”, 21.6.2017, <https://krytykapolityczna.pl/felietony/agnieszka-wisniewska/spoleczenstwo-polityczne-zastepuje-spoleczenstwo-obywatelskie/> [dostęp: 26.1.2023].
- Yellow ducks became a protest symbol by accident*, „Bangkok Post”, 4.1.2020, <https://www.bangkok-post.com/thailand/politics/2030183/yellow-ducks-became-protest-symbol-by-accident> [dostęp: 20.2.2023].
- Zajedno*, <https://www.facebook.com/zajednomoramo> [dostęp: 22.2.2023].